

Г.М. Чепурда

ЗАПРОВАДЖЕННЯ РАДЯНСЬКИМ УРЯДОМ «ВЕЛИКОГО ПЛАНУ ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИРОДИ»: СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНІ ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

Досліджено соціально-економічні причини та екологічні наслідки гідромеліоративних робіт, які здійснювались відповідно до «Великого плану перетворення природи». Встановлено, що якість виконання робіт по зрошенню та осушенню земель була незадовільною, що зрештою призвело до цілого ряду проблем: затоплення родючих земель, переформування берегів. Досліджено вплив важливого гідродинамічного фактору, яким було вітрове хвилювання, а також спроби радянського уряду подолати негативні наслідки антропогенного впливу у 1960-х рр., які проявилися у намаганнях створити приярові та прибалочні лісові полоси. Однак не було в повній мірі виконано запланований обсяг робіт по створенню захисних лісових насаджень у районах водосховищ. Встановлено причини невиконання планів протиерозійних робіт. У статті відмічено і той факт, що трансформація річкових систем під впливом господарської діяльності змінювала природні процеси формування якості води джерел зрошення.

Ключові слова: *гідробудівництво, зрошення, захисні лісові насадження, протиерозійні роботи, меліорація земель.*

Перед тим як розпочати безпосереднє дослідження «Великого плану перетворення природи» потрібно знайти відповідь на питання: які ж причини спонукали до розробки та реалізації в життя Плану перетворення природи? Щоб дати відповідь на це питання перш за все слід розглянути якими були кліматичні умови в Україні і як вони впливали на соціально-економічну обстановку.

У свій час до порушеної нами проблеми побіжно зверталися такі дослідники, як П.Вакулук, П.Сліпченко, проте ми спробували подати власне бачення піднятої нами проблеми.

Метою статті є вивчення природних та соціально-економічних причини пошуку шляхів подолання несприятливих кліматичних умов.

Клімат України помірно-континентальний, з чітко вираженою горизонтальною зональністю. Завдяки великій протяжності території

України з півночі на південь і зі сходу на захід спостерігається значне коливання метеорологічних показників, зокрема опадів і температури. В напрямку з півночі на південь і з північного заходу на південний схід кількість опадів зменшується, зростає континентальність клімату [1,с.16].

В Україні виділяють три фізико-географічні зони: поліську, лісостепову та степову, а точніше, у зв'язку з величезною різноманітністю природно-кліматичних умов, в Україні виділяють такі зони: Полісся, Лісостеп, Степ, Карпати, а в їхніх межах — західне, центральне і східне Полісся, Правобережний і Лівобережний Лісостеп, Південний, Правобережний і Лівобережний Степ, гірська і передгірська зони в Карпатах. Кожен з цих районів має свої особливості і відрізняється один від одного ґрунтами, кількістю опадів, кліматом, рельєфом, гідрологією та лісистістю [1,с.17]. Степова зона півдня України розташована у Причорноморській низовині та південній частині Придніпровської лівобережної низовини (у Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Херсонській областях). Територія степової зони бідна на поверхневі води. Живлення рік великою мірою (на 80%) здійснюється за рахунок талих снігових вод. Стік великих рік (Дніпро, Інгулець та ін.) використовують з метою зрошення [2,с.41]. Дві третини території України знаходяться у несприятливих для стабільного сільськогосподарського виробництва умовах [3,с.5]. Звісно, що схожі кліматичні умови існували на території сучасної України і на середину минулого століття, лише за виключенням того, що в степовій зоні ще не існувало потужної зрошувальної системи.

У своїй доповідній записці Й.В. Сталіну «Про заходи по боротьбі з посухою, освоєнню осушених земель та впорядкуванню водного господарства УРСР» М.С. Хрущов, на той час Голова Ради Міністрів УРСР, 18 серпня 1947 року відніс до найбільш посушливої зони в УРСР такі південні області України, як Одеська, Ізюмська, Дніпропетровська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Сталінська, Ворошиловградська, відмітивши, що ступінь посушливості посилюється при русі на південь. Загальна кількість площ під сільськогосподарськими культурами була 10 млн. гектарів. Особливістю цієї зони у відношенні сільськогосподарського виробництва була різко виражена посушливість. Агротехніка землеробства і зволожувальні заходи хоч і давали значний ефект, все ж не забезпечували потрібної стійкості врожайів сільськогосподарських культур [4,с.2].

Несприятливі кліматичні умови степових та лісостепових районів України, що часто повторювалися, різко знижували врожайність сільськогосподарських культур на цих родючих землях та завдавали вели-

ких збитків сільському господарству України як у сфері рільництва, так і тваринництва, а періодичні жорстокі посухи та суховії, особливо в районах південних та південно-східних областей України, були згубними для посівів і призводили до спустошення на полях. Досить сказати, що з кожних трьох років трапляється один засушливий. В засушливі роки тут вологи у вегетаційний період рослин майже зовсім не буває. Це приводило як до недородів, так і до великих бід. У 1901 р., наприклад, через недорід поголів'я свиней скоротилося на 80%, кількість коней — на 75%, великої рогатої худоби — на 17% [5, с. 13].

За даними Держкомгідромету СРСР, протягом 1960 — 1985 рр. в Україні було 17 посух. Весняні посухи на початку вегетаційного періоду сільськогосподарських рослин мають локальний характер, і тільки в окремі роки (1934, 1946, 1968) поширювались більш ніж на 50% території і відзначались катастрофічним характером [6, с. 11].

Пилові бурі, які охоплювали величезні території або майже всі області степової і частково лісостепової зони, мали місце в 1837, 1848, 1876, 1877, 1885, 1886, 1891-1892, 1913, 1926, 1928, 1930, 1946, 1948. Отже, тривалість і повторюваність пилових буревіїв збільшувалась, бо внаслідок щорічного багаторазового обробітку ґрунт все більше розпилювався і втрачав свою структуру. Характерним було те, що найсильніші пилові бурі спостерігалися найчастіше в одних і тих же південних районах, де знаходилось майже 15 млн. га ріллі. В цілому зона вітрової ерозії охоплювала до 40% орних земель республіки з найродючішими ґрунтами [7, с. 472].

Важливим показником, який характеризував розвиток сільського господарства на території СРСР, був вкрай нестійкий рівень урожаїв, по рокам, що рідко зустрічалось в інших країнах, які спеціалізувались на вирощуванні зерна. Колін Вайт посилаючись на статистику, яка показує, що коефіцієнт варіації урожайності пшениці в СРСР майже вдвічі був вищим ніж в США. Так, в степних ландшафтах України цей коефіцієнт досягав позначки 24%, а в центральних районах США він не перевищує 10%. Автор вважає, що якби порівняти лише центральні області двох країн, то відмінність в стійкості урожаїв пшениці була б, без сумніву, більшою, оскільки пшениця більш чутлива до браку тепла, ніж вологи [8, с. 158].

Нестабільність урожаїв обумовлена, перш за все, коливанням кількості опадів у вегетаційний період. Засухи були найчастіше причиною падіння урожаю в СРСР загалом і в Україні зокрема. Засухи являють собою характерне кліматичне явище для основної сільськогосподарської зони країни. Вони виникають при надходженні мас сухого арктичного повітря на Європейську частину, де утворюють стійкий антициклон

лон. Такий антициклон, знаходячись зазвичай на Південному Сході Європейської частини Радянського Союзу, швидко призводив до серйозного зниження вологості повітря при його прогріванні (протягом 2 — 3 днів). При цьому вздовж південної та південно-західної периферії антициклону відбувається винос сухого і гарячого повітря у вигляді суховіїв. Особливо сильною засуха стає тоді, коли антициклон підживлюється повітряними масами Азорського антициклону, який рухається з заходу. Ці маси, пересуваючись через всю Європу, втрачають свою вологу і надходять в Європейську частину СРСР абсолютно сухими. В цих випадках засуха може охоплювати одночасно Україну і басейн Волги, завдаючи величезних збитків сільському господарству. Так, в 1946 році засуха охопила більше 50% посівних площ Радянського Союзу і, відповідно викликала, страшний голод [8, с.159].

На основі архівних матеріалів ми відмічаємо, що протягом 20 — 30-х років основними причинами неврожаїв в Радянському Союзі були: зливи — 21%, засухи — 48%, пожежі — 3%, град — 10%, сільськогосподарські шкідники — 8%, повені — 8%, заморозки — 2%. З цього можна зробити висновок, що саме засуха становила найбільш серйозну загрозу для сільського господарства [8,с.161].

Загалом за підрахунками О.О. Мещерської і Б.Г. Блашевича Російська імперія та її правонаступник — Радянський Союз пережили щонайменше 27 сильних засух в період 1892 — 1983 рр. При цьому частота засух коливалась від одної в 6 років в Північно-Західному районі і Західному Сибіру до одної в 3 роки — в таких ключових сільськогосподарських регіонах країни як Центрально-чорноземний, Уральський, Поволжя і Волго-Вятський. Таким чином, існують значні відмінності серед економічних районів в рівні загрози виникнення засухи. Серед найбільш важливих сільськогосподарських регіонів найменше схильні до засух (в XX столітті) були Північний Кавказ і Західна Сибір, найбільше — Україна, Поволжя і Казахстан. Саме тут в роки засухи були самі страшні голодовки [8, с.161].

Реалії життя примушували задумуватися над перспективами господарювання на землі.

Різноманітні джерела засвідчують той факт, що довгий час території сучасних українських степів були доволі заліснені, а якість ґрунтів була значно вищою ніж зараз. Проте з початком активного освоєння людиною Півдня України з середини XVIII ст. ситуація кардинально змінилась. Внаслідок неконтрольованого та хижацького освоєння диких земель; швидкого розорювання велетенських територій європейського лісостепу та степу призвело на кінець XIX століття до серйозної екологічної кризи в регіоні.

Розпочинаючи з 90-х років XIX століття у степовій зоні Росії відбувається різке погіршення соціально-екологічного стану, деградація ґрунтового покриву в результаті частих неврожаїв та посух. В певній мірі цьому посприяла і земельна реформа 1861 року (умовний початок кризи). Земельна реформа характеризувалась переходом великої кількості земель у приватне користування нових власників, а з іншого боку — інтенсивним залученням цих нових власників у ринкові відносини (у тому числі і включенням їх у міжнародний ринок). Довгостроковим наслідком реформи 1861 року було погіршення умов виробництва сільськогосподарської продукції, викликане чисто екологічними причинами: знищенням лісів; розорюванням прирічкових земель, які мали водоохоронне значення; різким зростанням яружної ерозії; падінням ґрунтової родючості. Крім того в останній третині XIX століття на західноєвропейських ринках збільшився попит на російський хліб. В наближених до чорноморських портів, а потім і в більш віддалених лісостепових районах стало розширятися виробництво хліба. За низької агротехніки такий напрямок господарювання призвів до виснаження землі.

При такому типі степового господарювання посухи за цей період неодноразово приводили до втрати урожаю. Особливо страшним видався 1891 рік, коли через небачену спеку загинула більша частина урожаю в чорноземних губерніях Росії, Поволжя, України. Тоді голодували більше 35 мільйонів селян, вони вимирали цілими селами. Основні причини цього всього — суцільна оранка, надмірна вирубка лісів, і як наслідок — розростання ярів, розвіювання пісків, змив гумусового шару.

Ставало все більш очевидним, що хизацьке господарювання веде до руйнування постійних джерел родючості ґрунту. На ґрунтах, які використовуються неправильно, посилюється дія ерозійних процесів. Ерозія ґрунту — це руйнування його водою, вітром або в процесі обробітку. Ерозія ґрунтів — історичний наслідок неправильного господарського використання земель без урахування природних умов та загальних закономірностей водного режиму [9,с.8]. Основною причиною швидкого збільшення площі еродованих земель та формування сільових потоків є порушення колгоспами та радгоспами відповідних агротехнічних, лісомеліоративних та гідротехнічних правил [80,с.4]. Так, наприклад, перевіркою було встановлено, що в Закарпатській, Станіславській (нині Івано-Франківській — авт.), Чернівецькій та Львівській областях грубо порушувалися правила експлуатації лісів, не регулювався випас худоби на гірських схилах і полонинах, провадилася оранка уздовж схилів і та ін. [10,с.5]. Погано захищені рослинні

частки безструктурного ґрунту легко видуються і підхоплюються вітрами, які несуть їх, утворюючи хмари пилу, так звані «чорні бурі» — страшнузагрозу для сільськогосподарського виробництва. «Чорні бурі» іноді за декілька днів знищують посіви на великих просторах, зносять верхній плодючий орний шар ґрунту, перетворюють квітучі райони в напівпустелю. Звичайно, родючість ґрунтів при цьому знижується.

Надійним захистом від ерозії ґрунту є лісові й захисні лісонасадження. Вони, надійно скріплюючи ґрунт корінням, припиняють ерозійні процеси на водозбірних ділянках, зменшуючи обсяги поверхневого стоку, який надходить з сільськогосподарських угідь безпосередньо в ріки та водойми, очищають стікаючі води від шкідливих домішок, зокрема гербіцидів, пестицидів, добрив і бактерій. З кожного гектара ріллі, не захищеного лісами і лісосмугами, змивається азоту в 2,5 — 7, фосфору 2 — 6 і калію в 3 — 5 разів більше, ніж із захищених полів [1, с. 11].

Іншим грізним ворогом землеробства є суховії — спекотні вітри, що зароджуються в пустелях і приносять звідти пекучу спеку, яка є згубною для культурних рослин. Висока температура і низька відносна вологість повітря при тривалому бездощовому періоді зумовлюють виникнення часткових посух і суховіїв. Суховії дуже часто гублять плоди праці землеробів. Ліси зменшують силу вітрів. Чим менша швидкість вітру, тим менша втрата вологи. Чим більше лісів, тим менше днів з вітряною погодою.

Ґрунти, не захищені лісовими насадженнями, легше піддаються також і водній ерозії. Водна ерозія призводить до змивання та розмивання ґрунту. Спричиняють її талі, дощові та скидні іригаційні води [9, с. 8]. Безструктурний ґрунт не може швидко і повністю вбирати дощову та талу воду. На безструктурних відкритих ґрунтах до 80% води стікає в низини та водойми. При цьому вода виносить з собою, особливо під час злив, дуже багато ґрунту та розчинених у ньому мінеральних солей [11, с. 18].

З одного гектара незахищеного безструктурного ґрунту у період дощів та танення снігу щорічно змивається до 15 тонн, а то навіть більше [11, с. 18]. Невеликі струмочки з'єднуються у все більші й більші потоки, які розмивають землю на своєму шляху, утворюючи великі яри, руйнують плодючі поля.

Змита з полів земля виносить в ріки та осідає там. Внаслідок цього ріки міліють, змінюють фарватери і зовсім висихають, погіршуючи кліматичні умови значних районів. Отже боротьба з ерозійними про-

цесами має надзвичайне значення і являється справою всенародною [11,с.19].

Для сільськогосподарського виробництва надзвичайно велике значення має вода. Якщо земля висихає, якщо в ній різко зменшується наявність води, починають гинути рослини, з безводних районів сходять тварини, земля поступово перетворюється на пустелю. Там, де води досить, зеленіють луки й ниви, розвиваються ліси, цвітуть сади. Вода є складовою частиною кожного організму, у тому числі і рослинного, живить його, регулює тепловий обмін. Якщо в організмі відбувається підвищення температури на 3-4 градуси вище норми, такий організм гине від перегріву. Поступаючи через коріння й стеблини із ґрунту, вода випаровується через листя, колоски та квітки рослини, виносячи в повітря непотрібне тепло. Між надходженням вологи в рослину з ґрунту та випаровуванням існує рівновага. Рослина за період вегетації витягує з ґрунту багато води. На створення одиниці сухої речовини урожаю рослина витрачає декілька сотень, а то і тисяч одиниць води.

Так, наприклад, за Д.В. Гаком та І.М. Романенком, на один кілограм врожаю зерна і соломи, взятих разом, пшениця витрачає від 235 до 1530 літрів води, льон — від 787 до 1093 літрів, горох — від 235 до 1658 літрів [11, 19]. Таким чином, пшениця при врожаї 20 центнерів зерна та 33 центнера соломи з одного гектара витрачає з цієї площі 2000 тон води, — цілий ставок площею 1 гектар, глибиною 20 сантиметрів. Таку ж приблизно кількість води ґрунт випаровує безпосередньо [11,с.19].

Випаровування води рослинами та ґрунтом під час суховіїв різко посилюється. Сухий вітер поглинає вологу, а коріння вже не встигає подавати її із ґрунту рослині. Починається віддача рослиною води із свого організму, порушується рівновага між надходженням та віддачею води, організм рослини перегрівается, і вона сохне.

Головне зло суховіїв у швидкому посиленні випаровування вологи із рослини. Випаровування тим інтенсивніше, чим більше нагріте повітря і чим сильніший вітер. Багаторічні дані метеорологічних досліджень показують, що на кордоні між степом та лісостепом починається і йде далі на південь зона недостатньої зволоженості. Випаровування тут перевищує кількість води, яка поступає у формі опадів, і в ґрунті води вистачає для рослин лише навесні та на початку літа, коли ще не випарувалась вода від танення снігу і коли випадає дощів більше, ніж в інші пори року [12,с.3].

Якщо ж суховій зустрічає на своєму шляху смуги лісів, то листя, віддаючи йому багато води, яка з них випаровується, зволожують по-

вітря, і тоді вітер, насичений водними парами із лісових смуг, пом'якшується та втрачає свою спустошливу силу.

Як було доведено вченими, ліси впливають на зайняту ними, а також навколишню територію, збільшуючи річну кількість опадів на 10-15% порівняно з безлісими просторами [1,с.9]. Після зменшення площі деревостанів, хоча загальна кількість опадів і не зменшується, змінюється характер їхнього використання. Більша частина вологи стікає, а поля залишаються сухими. Рівень ґрунтових вод падає. Знищення лісів призводить до зміни річкового стоку, обміління і навіть зникнення малих річок, розвитку ерозії ґрунтів, а також зміни клімату. Опادي, що випадають над лісом, затримуються листям і кронами дерев у розмірі 6-9% від річної кількості. Запаси снігу у лісостепових листяних деревостанах у 1,5-1,7 рази перевищують кількість його на відкритих полях, а на узліссях із навітряного боку лісу снігу відкладається у 2-4 рази більше, ніж у глибині лісового масиву, і у 4-6 разів більше, ніж на полях. У степовій зоні на узліссях лісових масивів снігу відкладається у 3-5 разів більше, ніж на відкритих полях [1,с.10].

Полезахисні лісові смуги дуже корисні у багатьох відношеннях. Вони впливають на швидкість вітру, на відстань, яка дорівнює в середньому 30 висотам дерев і знижують її на 24-40%, підвищують на міжсмужних полях вологість повітря на 3-5%, а в період посух на 12-15%, зменшують випаровування вологи з поверхні ґрунту на 30-40 і рослин на 20%, знижують транспірацію рослин у середньому на 14%. Доглянуті лісосмуги забезпечують рівномірний розподіл снігу на полях і не допускають здування його в балки, яри і заплави річок, зменшують глибину промерзання ґрунту на міжсмужових ділянках у 2-3 рази, попереджують поверхневий стік води з полів і сприяють вбиранню її ґрунтом, зберігають гумус і на 15-20% підвищують ефективність мінеральних та органічних добрив, покращують мікроклімат і гідрологічний режим навколишньої території і зберігають на кожному гектарі поля 600-800 кубічних метрів води щорічно [1,с.15].

В роки з інтенсивною діяльністю вітру і значними снігопадами міжсмужові простори полів забезпечують відкладання снігу 800-1000 мм, тим часом як у відкритому степу його накопичення сягає лише 50 — 60 мм. Захищають сільськогосподарські культури, сади і виноградники від посух і суховіїв, а на зрошуваних землях дають можливість знизити поливні норми на 25-40%, захищають ґрунт і посіви сільськогосподарських культур від вітрової ерозії, захищають канали від занесення їх землею і сухими бур'янами, перехоплюють фільтраційні води з каналів і не допускають засолення і заболочення полів на відстані 100-50 метрів від каналу, підвищують урожайність зернових культур в умовах

України в середньому на 3-4 центнери на кожному гектарі захищеного поля. Один гектар лісосмуги висотою 10 метрів захищає 25-30 гектарів ріллі і забезпечує збільшення врожаю на всій захищеній площі на 75-120 центнерів. Очевидно, доцільніше з 97 гектарів поля, захищеного лісосмугами, одержати 2910 центнерів зернових (30 центнерів з гектара), ніж із 100 без лісосмуг — 2600-2700 центнерів (26-27 центнерів з гектара), або на 210-310 центнерів менше [1,с.16].

В цілому водний баланс Ворошиловградської, Сталінської, частково Дніпропетровської та Запорізької областей, за виключенням районів, які тяжіли до Дніпра та Сіверського Дінця, був негативним та вимагав утворення на малих річках та сухих луках водосховищ для водопостачання та зрошення [93,с.4].

Отже, виходячи із цього всього, стає зрозумілою надзвичайна важливість боротьби за накопичення та збереження вологи у ґрунті, а також значення насадження потужних лісових смуг для захисту від суховіїв.

Окрім кліматичних проблем в другій половині 40-х років минулого століття ситуація ще більш ускладнилась у зв'язку з післявоєнною розрухою. Друга світова війна нанесла великих збитків народному господарству в окупованих районах Радянського Союзу.

Відродження господарства республіки розпочалось в 1943 р., по мірі визволення з-під фашистської окупації, і особливо активізувалось у повоєнний період. Відбудова зіткнулась з рядом суттєвих труднощів, що пояснюється зокрема і тим, що Україна постраждала під час війни тричі. Негативно позначився наказ Сталіна про те, що необхідно нічого не залишати під час відступу. Німці вивезли, підірвали те, що ще не було знищено. Значних руйнувань було завдано і під час бойових дій на території України.

На руїни було перетворено 714 міст і селищ міського типу. Київ був знищений на 85%, Харків — на 70%, значних втрат зазнали й інші міста України. Перестали існувати 28 тис. сіл, 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. В республіці залишилося лише 19% довоєнної кількості промислових підприємств. Тільки прямі збитки, завдані господарству України, становили 285 млрд. крб. Ця сума вп'ятеро перевищувала асигнування УРСР на будівництво нових заводів, фабрик, залізниць, електростанцій, шахт, МТС та інших державних підприємств протягом усіх трьох довоєнних п'ятирічок. Загальна сума втрат, яких зазнало населення й господарство України, становили майже 1,2 трлн. крб. Було втрачено 30 % національного багатства [13,с.319].

Найтяжчим наслідком війни був стан сільського господарства. На кінець 1945 р. в Україні діяли 27,5 тис. колгоспів, 784 радгоспи, 1277

МТС, але в організаційно-господарському відношенні вони, в основному, ледь-ледь животіли. Війна зумовила появу ряду негативних явищ: послаблення матеріально-технічної бази, погіршення культури землеробства, зниження врожайності, зменшення числа працездатних колгоспників, відсутність належної кількості кваліфікованих кадрів.

Колгоспна система не давала можливості швидко підняти виробництво. Оплата праці в громадському господарстві була вкрай низькою, а підсобні господарства колгоспників обкладалися великими податками й обов'язковими натуральними поставками. Витримувавши величезне навантаження в роки війни, колгоспи не відчували полегшення і після її завершення. У постановках партійних та радянських органів, на перший погляд спрямованих на розвиток села, на захист інтересів людини, траплялось багато формального й навіть цинічного. Наприклад, критика на адресу колгоспників, які «порушили колгоспну демократію». Демократії в умовах сталінщини не було й не могло бути, бо селянам забороняли без дозволу властей навіть виїжджати із сіл, адже вони були позбавлені паспортів, селяни похилого віку не отримували пенсій тощо. Все це разом узяте привело до невиконання планів четвертої п'ятирічки. Хоча посівні площі всіх сільськогосподарських культур становили на кінець п'ятирічки 97% довоєнного рівня, валовий збір зерна сягав лише 85%. Замість 127 млн. тонн річного збору зерна на кінець п'ятирічки було одержано лише 81,2 млн. тон.

Окрім цього, до розрухи додалася посуха 1947 року, яка викликала голод серед сільського населення. Уряду країни необхідно терміново було піднімати народне господарство [13,с.320].

Більш того, країна мусила розвиватися і рухатися вперед. Новим етапом в розвитку країни стало тогочасне так зване «сталінське будівництво». Серед іншого будівництво грандіозних споруд гідроелектростанцій на ріках розглядалося як подальший розвиток наступу на посуху, проведення велетенського комплексу робіт з перетворення природи у відповідності до потреб та запитів радянського суспільства, яке, згідно з дуже популярним тогочасним гаслом, не могло і не повинно було поклатися на милість природи. Радянський народ, а радше його керівники, мріяли бути незалежними від примх природи, вони хотіли управляти її процесами і тим самим опанувати її та брати від неї все, що було необхідне для життя та розвитку.

У 1946 р. посуха охопила всю територію України. У багатьох районах і областях хлібороби не зібрали навіть того, що посіяли. Посуха викликала голод, хвороби і страждання народу, який тільки переніс страшні будні війни [7,с.481].

Комплекс негативних процесів примусив керівництво країни звернутися до праць класиків російського степознавства, та досвіду, який в цій сфері вже здобули радянські дослідники в 30-х роках та зайнятися екологічним облаштуванням європейської частини степової зони СРСР.

Спочатку постало питання про створення системи лісосмуг на полях України. УкрНДІЛГА, починаючи з 1944 р. розпочав розробку заходів по відновленню знецінених і розладнаних лісонасаджень, а також плану по створенню системи полезахисних лісосмуг. Про необхідність розвитку полезахисного лісорозведення виніс рішення лютневий пленум ЦК ВКП(б) у 1947 р. [14, с.8]. Цими питаннями зацікавився тодішній керівник УРСР М.С. Хрущов, який у березні 1947 р. на пленумі компартії закликав створювати на полях лісосмуги [1, с.132]. Основою всесоюзного документу став український нормативно-правовий акт — це була прийнята 10 квітня 1948 р. постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про заходи щодо полезахисного лісонасадження в колгоспах Української РСР».

Ідейним керівником цього плану вважався Г. Маленков, який після смерті О. Жданова (31 серпня 1948 р.), бажаючи відновити свої позиції серед кремлівської верхівки, ухопився за ідею розгортання грандіозної кампанії, пропозиції щодо якої ще у 1947 р. надійшли з України. Ідеологами ж плану кампанії стали В. Вільямс і Л. Прасолов. В Україні ж активну участь у здійсненні цієї справді масштабної кампанії взяв М.С. Хрущов. В результаті обговорення українського документа вищі керівники СРСР прийняли рішення дати завдання Держплану, Міністерствам лісового господарства, радгоспів, сільського господарства СРСР підготувати відповідний всесоюзний нормативний акт.

Все суттєве як у Союзі, так і в республіках робилося лише з дозволу і за підписом Й. Сталіна, тому й ці плани дали йому на погодження. Таким чином народився Сталінський план перетворення природи, базуючись на досвіді Інституту землеробства центрально-чорноземної смуги ім. В.В. Докучаєва (Кам'яний Степ). Восени 1948 року Рада Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) з ініціативи Й.В. Сталіна ухвалили рішення про п'ятнадцятирічний план перетворення природних умов у степових та лісостепових районах європейської частини СРСР. А у 1950 році Рада Міністрів СРСР прийняла ряд постанов про початок робіт по спорудженню гідроелектростанцій, зрошенню та обводненню земель у Поволжжі, Прикаспії, Туркменії, а також з метою забезпечення високих та стійких урожаїв сільськогосподарських культур у південних засушливих районах України та північних районах Криму, значного збільшення в цих районах виробництва головним чином бавовни та пшениці, подаль-

шого, швидшого розвитку високопродуктивного тваринництва та одержання гідроелектроенергії для сільського господарства та промисловості — по спорудженню Каховської гідроелектростанції на Дніпрі, Південноукраїнського та Північнокримського каналів, зрошенню та обводненню земель південних районів України, північних районів Криму та ін. [15,с.648]. Це були так звані «великі будови комунізму».

Отже, намічена система заходів мала стати надійним знаряддям боротьби з посухою, сприяти підвищенню родючості ґрунтів, отриманню високих та сталих врожаїв, припиненню змиву та видування ґрунтів, закріпленню пісків та найправильнішому використанню земель. Разом з тим, травопільна система землеробства, яка впроваджувалась, давала можливість колгоспам та радгоспам розвивати різнобічне господарство з правильним співвідношенням рільництва, тваринництва та інших галузей і забезпечити значний ріст товарності господарств. Проте вже у планах перетворення природи крилася серйозна загроза масштабного антропогенного втручання, реальні наслідки якого прораховані не були.

Список використаних джерел

- 1.Вакулук П.Г. Лісовідновлення та лісорозведення в Україні / П.Г. Вакулук, В.Л. Самоплавський. — Харків: Прапор, 2006. — 216 с.
- 2.Файбишенко Б.А. Водно-солевой режим ґрунтів при орошенні / Б.А. Файбишенко. — М.: Агропромиздат, 1986. — 310 с.
- 3.Бабенко Ю.О. Охорона природи при іригації земель / Ю.О. Бабенко, В.Д. Дупляк. — К.: Урожай, 1988. — 167 с.
- 4.Довідка про можливості забезпечення запланованого зрошення енергією // ЦДАГО України Ф. 1 Оп. 80 спр. 698 — Арк. 7 — 18.
5. Жеребкін Г.П. Великі будови комунізму на Дніпрі і розвиток промисловості Півдня Української РСР / Г.П. Жеребкін. — К., 1952. — С. 12.
- 6.Мелиорация на Украине/ Н.А.Гаркуша. — К.: Урожай, 1985. — С. 11.
- 7.Вакулук П.Г. Нариси з історії лісів України / П.Г. Вакулук. — Ф.: Поліграфраст, 2000. — 624 с.
- 8.Голубев Г.Н. Изменение климата и устойчивое развитие с/х России // Устойчивое развитие: ресурсы России (ред. Ак.Н.М.Лаверов). — М.: РХТУ им. Менделеева, 2004. — С.156 — 190.
- 9.Джамаль В.А. Захист ґрунтів від ерозії / В.А. Джамаль, М.М. Шемякін, В.О. Білолипський. — К.: Урожай, 1986.— С. 8.
- 10.Довідка по створенню захисних лісонасаджень та проведенню протиерозійних заходів на берегах Дніпра // ЦДАВО України Ф. 5106 Оп. 1 спр. 360. — Арк. 10 — 11.
- 11.Гак Д.В. Великие стройки коммунизма и преобразование природы / Д.В. Гак, И.Н. Романенко. — Симферополь: Крымиздат, 1952.— С. 18.
- 12.Великий Сталинский план 1946 — 1958. — М.: Госиздат культ.просвет. лит-ры, 1946. — 8 с.

13. Історія українського селянства: в 2 т. / під ред. Даниленка В.М., Романюка І.М., Литвіна В.М. (гол. ред.) — К.: Наукова думка, 2006. — С. 447 — 448.
14. Сукачев В.Н. Великий Сталинский план преобразования природы степных и лесостепных районов нашей страны//Вопросы географии. Сб. девятнадцатый, 1950. Преобразование природы и хозяйства Союза ССР. — М.: Государственное издательство географической литературы, 1950. — С. 5 — 22.
15. Постановление Совета Министров СССР, 20 сентября 1950 г. О строительстве Каховской гидроэлектростанции на реке Днепре, Южно-Украинского канала, Северо-Крымского канала и об орошении земель южных районов Украины и северных районов Крыма // Решения партии и правительства. — М.: Политиздат, 1950.— С. 649 — 650.

References

1. Vakulyuk P.G. Lisovidnovlennya ta lisorozvedennya v Ukrayini / P.G. Vakulyuk, V.L. Samoplavskiy. — Harkiv: Prapor, 2006. — 216 s.
2. Faybishenko B.A. Vodno-solevoy rezhim gruntov pri oroshenii / B.A. Faybishenko. — M.: Agropromizdat, 1986. — 310 s.
3. Babenko Yu.O. Ohorona prirodi pri Irigatsiyi zemel / Yu.O. Babenko, V.D. Duplyak. — K.: Urozhay, 1988. — 167 s.
4. Dovidka pro mozhlivosti zabezpechennya zaplanovanogo zroshennya energiyu // TsDAGO Ukrayini F. 1 Op. 80 spr. 698 — Ark. 7 — 18.
5. Zhrebkin G.P. Veliki budovi komunizmu na Dnipro i rozvitok promislivosti Pivdnyia Ukrayinskoyi RSR / G.P. Zhrebkin. — K., 1952. — S. 12.
6. Melioratsiya na Ukraine/ N.A.Garkusha. — K.: Urozhay, 1985. — S. 11.
7. Vakulyuk P.G. Narisi z istoriyi lisiv Ukrayini / P.G. Vakulyuk. — F.: Polifrast, 2000. — 624 s.
8. Golubev G.N. Izmenenie klimata i ustoychivoe razvitie s/h Rossii // Ustoychivoe razvitie: resursy Rossii (red. Ak.N.M.Laverov). — M.: RHTU im. Mendeleeva, 2004. — S.156 — 190.
9. Dzhamal V.A. Zahist Gruntiv vid eroziyi / V.A. Dzhakmal, M.M. Shemyakin, V.O. Bilolipskiy. — K.: Urozhay, 1986.— S. 8.
10. Dovidka po stvorennyu zahisnih lisonasadzhen ta provedennyu protieroziyних zahodiv na beregah Dnipra // TsDAVO Ukrayini F. 5106 Op. 1 spr. 360. — Ark. 10 — 11.
11. Gak D.V. Velikie stroyki kommunizma i preobrazovanie prirody / D.V. Gak, I.N. Romanenko. — Simferopol: Kryimizdat, 1952.— S. 18.
12. Velikiy Stalinskiy plan 1946 — 1958. — M.: Gosizdat kult.prosvet. lit-ryi, 1946. — 8 s.
13. Istoriya ukrayinskogo selyanstva: v 2 t. / pid red. Danilenka V.M., Romanyuka I.M., Litvina V.M. (gol. red.) — K.: Naukova dumka, 2006. — S. 447 — 448.
14. Sukachev V.N. Velikiy Stalinskiy plan preobrazovaniya prirodyi stepnyih i lesostepnyih rayonov nashoy strany//Voprosyi geografii. Sb. devyatnadtsatyi, 1950. Preobrazovanie prirodyi i hozyaystva Soyuza SSR. — M.: Gosudarstvennoe izdatelstvo geograficheskoy literaturyi, 1950. — S. 5 — 22.

15. Postanovlenie Soneta Ministrov SSSR, 20 sentyabrya 1950 g. O stroitelstve Kahovskoy gidroelektrostantsii na reke Dnepre, Yuzhno-Ukrainskogo kanala, Severo-Kryimskogo kanala i ob oroshenii zemel yuzhnyih rayonov Ukrainyi i severnyih rayonov Kryima // Resheniya partii i pravitelstva. — M.: Politizdat, 1950.— S. 649 — 650.

А.Н. Чепурда

Внедрение советским правительством «Великого плана преобразования природы»: социально-экономические причины и последствия

Исследованы социально-экономические причины и экологические последствия гидромелиоративных работ, которые осуществлялись в соответствии с «Великим планом преобразования природы». Установлено, что качество выполнения работ по орошению и осушению земель было неудовлетворительным, что в конечном итоге привело к целому ряду проблем: затопление плодородных земель, переформирование берегов. Исследовано влияние важного гидродинамического фактора, которым было ветровое волнение, а также попытки советского правительства преодолеть негативные последствия антропогенного воздействия в 1960-х гг., которые проявились в попытках создать приовражные и прибалочные лесные полосы. Однако не был в полной мере выполнен запланированный объем работ по созданию защитных лесных насаждений в районах водохранилищ. Установлены причины невыполнения планов противоэрозионных работ. В статье отмечен и тот факт, что трансформация речных систем под влиянием хозяйственной деятельности меняла естественные процессы формирования качества воды источников орошения.

Ключевые слова: гидростроительство, орошение, лесозащитные насаждения, противоэрозионные работы, мелиорация земель.

G. Chepurda

Natural and socio-economic reasons that motivated the search for solutions to adverse climatic conditions

It is found that the quality of work for land irrigation and drainage was poor, which ultimately led to a number of problems: the flooding of fertile land, reshaping of the coast. The influence of important hydrodynamic factor, which was wind waves, as well as the attempts of the Soviet government to overcome the negative effects of human impact in 1960, which appeared in an attempt to create ravines and gullies shelterbelts was examined. However, the planned volume of work on the creation of protective forest plantations in areas of reservoirs was not fully completed. The causes of the

erosion control work plans failure were discovered. The article noted the fact that the transformation of river systems under the influence of economic activity changed the natural processes of water quality irrigation sources formation.

Key words: hydraulic engineering, irrigation, planting shelterbelts, anti-erosion works, land reclamation.